

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ
ΔΥΟ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ
(ΠΙΝ. 1-2)

1. ΣΥΛΛΟΓΗ ΑΝΑΣΤΑΣΗ ΒΡΟΝΤΗ

Στὸ Supplément I (Παρίσι 1964) τοῦ πολύτιμου Répertoire του, ὁ M. Richard μνημονεύει δύο χειρόγραφα σὲ ἰδιωτικὲς συλλογὲς τῆς Ρόδου: ἓναν νομοκάνονα τοῦ 16ου αἰώνα στὴν κατοχὴ τοῦ κ. Μιχαήλ Παρασκευᾶ (κληρονόμου τοῦ ἄλλοτε μητροπολίτη Ρόδου Ἀποστόλου) καὶ 24 φύλλα ἀπὸ ἓνα τετραευάγγελο τοῦ 11ου αἰώνα στὴν κατοχὴ τοῦ κ. Ἡλίας Τσιγκάνου (Tsinganos)¹. Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1968 στὴ Ρόδο² ζήτησα νὰ ἰδῶ τὰ δύο αὐτὰ χειρόγραφα, ἀλλὰ δὲν ἐστάθηκα τυχερός. Ὁ κ. Μ. Παρασκευᾶς, ἀφοῦ πρῶτα μοῦ δήλωσε πὼς δὲν ζέρει τίποτα γιὰ χειρόγραφο στὴν κατοχὴ του, στὴν ἐπιμονή μου, καὶ ἀφοῦ τοῦ ἀνέφερα τὴ μνεία τοῦ M. Richard, μοῦ ὑποσχέθηκε πὼς θὰ ψάξῃ νὰ τὸ βρῇ: ὕστερα ὅμως ἀπὸ μερικὸς μῆνες μοῦ μήνυσε³ πὼς τὸ χειρόγραφο δὲν ὑπάρχει. Ἄς μὴ σχολιάσουμε τὴν περίπτωσι.

Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον παρουσιάζαν τὰ 24 φύλλα τοῦ Τετραευάγγελου τοῦ 11ου αἰώνα· ἀλλὰ στὴ Ρόδο κανεὶς δὲν μποροῦσε νὰ μοῦδῶ σὴ κάποια πληροφορία, καὶ τὸ ὄνομα τοῦ κατόχου φαινόταν πὼς τοὺς ἦταν ἄγνωστο. Γυρίζοντας στὴ Θεσσαλονίκη, καὶ μὲ τὴ μεσολάβησι τοῦ συναδέλφου κ. Ἀγαπητοῦ Τσοπανάκη (καὶ τοῦ ἀδερφοῦ του στὴ Ρόδο κ. Σάββα Τσοπανάκη — πού τοὺς εὐχαριστῶ καὶ τοὺς δύο θερμά), ἔμαθα ὅτι ὁ κ. Ἡλίας Τσιγκάνος ἦταν ἐγκατεστημένος στὴν Ἀθήνα, καὶ ἀκόμα πὼς ἦταν ὁ ἐπὶ θυγατρὶ γαμβρός τοῦ Ἀναστάσι Βρόντη (1888 - 1961), τοῦ Ρόδιου λογίου καὶ λαογράφου, στὸν ὁποῖο χρωστοῦμε πολλὰς μελέτες γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴ λαογραφία τοῦ πατρικοῦ του νησιοῦ⁴. Ἔτσι,

1. Τὶς πληροφορίες ἀναγράφει ὅτι τοῦ τῆς ἔδωσε ὁ κ. Μ. Νκουμίδης.

2. Βλ. καὶ Εἰδήσεις, Ἑλληνικά 21 (1968) 486.

3. Μέσω τοῦ κ. Ἐμμ. Φραράκη, πού τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴν εὐγενική του μεσολάβησι.

4. Κυρίως: Ροδιακά, τόμ. Α' (Ἀθ. 1939), Β' (Ρόδος 1950), καὶ πολλὰς μελέτες στὰ περ. Ξενοφάνης (1910), Δωδεκ. Ἡμερολόγιον (1912, 1925 - 26) καὶ Λαογραφία (τόμ. 11, 12 [1931-39]). Βλ. καὶ Εἰρήνης Μοσιόβη, Ἀναστάσι Βρόντης, Βιογραφία, Ἀθ. [1966].

σὲ πρώτη εὐκαιρία, ζήτησα νὰ τὸν ἐπισκεφθῶ στὴν Ἀθήνα καὶ βρῆκα στὸ σπίτι του ἐγκάρδια ὑποδοχὴ καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ ἀπὸ τὴν οἰκογένειά του, καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν κυρία Ἑλπίδα Α. Βρόντη, τὴν εὐγενικὴ καὶ μορφωμένη γυναίκα, πού στάθηκε ὁ πιστὸς σύντροφος τοῦ Ἀναστάση Βρόντη καὶ φυλάγει τώρα μὲ στοργὴ καὶ ἀφοσίωση τὰ κατάλοιπά του. Παρακαλῶ ὅλους των νὰ δεχτοῦν τίς πιὸ εἰλικρινεῖς μου εὐχαριστίες.

Ὁ Ἀναστάσης Βρόντης ἐρευνοῦσε τὴν ἱστορία καὶ τὴ λαογραφία τῆς Ρόδου καὶ συγκέντρωνε, γιὰ νὰ τὸ διαφυλάξῃ, ὅ,τι νόμιζε πὼς μποροῦσε νὰ ἦταν χρήσιμο στὴν ἐρευνά του. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σπαράγματα ἀπὸ χειρόγραφα πού θὰ περιγραφοῦν παρακάτω, ἡ συλλογὴ του περιέχει καὶ μερικὰ ἔγγραφα (ὁμόλογα κ.κ.) καὶ μερικὰ τουρκικὰ, σχετικὰ ὅλα μὲ τὸ πατρικὸ του χωριὸ Σιάνα.

1. Τὸ σημαντικότερο βέβαια ἀπὸ τὰ περιεχόμενα τῆς συλλογῆς εἶναι τὰ 24 περιγαμηνὰ φύλλα πού ἀναφέρει ὁ Richard. Δὲν πρόκειται ὅμως γιὰ Τετραευάγγελο, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα στὰ Εὐαγγέλια τοῦ Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας. Τὰ φύλλα ἔχουν διαστάσεις 29×21, μὲ 28 στίχους κειμένους. Ἡ γραφὴ εἶναι στρογγυλὴ, ἐπιμελημένη, μὲ ἀρκετὲς ἐπιμήσεις καὶ γράμματα γραμμένα πάνω ἀπὸ τὴ γραμμὴ· μπορεῖ νὰ τοποθετηθῆ, νομίζω, ἀκόμη μέσα στὸν 12ο αἰῶνα (βλ. Πίν. I)¹.

Τὰ φύλλα (πού τὰ ἔβαλα πρόχειρα σὲ κάποια τάξη καὶ τ' ἀρίθμησα ἀπὸ 1 - 24) περιέχουν τὴν Ἑρμηνεῖα στὸ κατὰ Λουκᾶν καὶ στὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιο. Ἡ ἐρμηνεῖα τοῦ κατὰ Λουκᾶν καταλαμβάνει τὰ φφ. 1 - 7· ἀρχίζει ἀκέφ. (φ. 1): *τὴν παραβολὴν ταύτην ἐκλαβέσθαι* (P.G. 123, 1001 A=Λκ 18, 6 - 8) καὶ φτάνει ὡς Λκ 23, 17 (P.G. 1096 B). Τὰ ὑπόλοιπα φύλλα περιέχουν τὴν ἐρμηνεῖα στὸ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγέλιο· ἀρχίζει (φ. 8): *Ἰω. 13, 17 - 19 (ἀπό]στολος μείζων τοῦ πέμψαντος αὐτόν, P.G. 124, 156 A) καὶ φτάνει (φ. 24) ὡς Ἰω. 20, 24 - 29 (τουτέστιν ἐρμηνεύεται δίδυμος, P.G. 124, 301 C).*

Τὰ φύλλα εἶναι εἴτε μονόφυλλα εἴτε δίφυλλα· συγκεκριμένα, μονόφυλλα εἶναι τὰ φφ. 1, 4, 7, 10, δίφυλλα τὰ φφ. 2/3, 5/6, 8/9, 11/12, 13/14, 15/16, 17/20, 18/19, 21/22, 23/24. Προσεχτικότερη ἐξέταση (πού ἔκμα πιά μὲ βάση τίς φωτογραφίες)

1. Τὰ φύλλα τὰ εἶδαν καὶ τὰ μελέτησαν οἱ συνεργάτες τοῦ Institut für neutest. Textforschung τοῦ Münster, βλ. Kurt Aland, Ergänzungen zur «Kurzgefassten Liste» (Fortsetzungsliste VII [Materialien zur neutest. Handschriftenkunde, I, Berlin 1969]) μὲ τὸν ἀριθμὸ C. Minuskeln 2720. Στὸ περιεχόμενο: ekf, δηλ. Ἑρμηνεῖα στὰ εὐαγγέλια, ἀποσπασματικὸ. (Τὰ φύλλα ἀναφέρονται πὼς βρίσκονται ἀκόμα στὴ Ρόδο).

έδειξε ότι μπορεί ν' αποκατασταθῆ με αρκετή ακρίβεια ἡ ἀλληλουχία τῶν φύλλων καθὼς καὶ ἡ ἀρχικὴ τους θέση στὰ τετράδια πού ἀπῆρτιζαν τὸν κώδικα. Καὶ γιὰ μὲν τὴν ἀλληλουχία, αὐτὴ ἀποκαθίσταται μετὰ βία στὸ κείμενο (καὶ εἰδικότερα τὰ εὐαγγελικά χωρία)· ὅσο γιὰ τὴ θέση τῶν φύλλων στὰ τετράδια, μᾶς βοηθᾷ ἡ ἀρχικὴ ἀριθμηση τῶν τετραδίων, πού σώζεται σὲ μερικὰ φύλλα, στὴν κάτω ὄα, λίγο δεξιότερα (Γ⁰) ἢ ἀριστερότερα (V⁰) ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ φύλλου. Ἔτσι διακρίνουμε τοὺς ἀκόλουθους ἀριθμούς: φ. 5^Γ νς', φ. 6^Γ νς', φ. 7^ν νς', φ. 8^Γ λε', φ. 9^ν λε', φ. 13^Γ λ [ς]', φ. 19^ν λη', φ. 21^Γ λθ'. Συμπληρωματικὴ βοήθεια παρέχει καὶ ἡ διαφορετικὴ κάθε φορά τοποθέτηση τοῦ φύλλου τῆς περιγαμνηῆς, ἢ δηλ. ἡ τρίγινη («ἐχέτριχος») ἢ σάρκινη («ἐχέσαρκος») ἐπιφάνεια ἀποτελεῖ τὸ recto ἢ τὸ verso τοῦ φύλλου. Ἐξέρουμε δηλ. τὴ φροντίδα τῶν βυζαντινῶν νὰ τοποθετοῦν τὰ φύλλα τῆς περιγαμνηῆς μετὰ τέτοιον τρόπο, ὥστε στὸ ἀνοιγμα τοῦ κώδικα ν' ἀντικρίζονται πάντα δύο ὅμοιες ἐπιφάνειες, στὴν ἀριστερὴ καὶ στὴ δεξιὰ σελίδα: τρίγινη (σκληρὴ) μετὰ τρίγινη, καὶ σάρκινη (μαλακὴ) μετὰ σάρκινη. Στὸν κώδικά μας ὁ βιβλιογράφος τοποθέτησε τὴ σάρκινη ἐπιφάνεια στὸ ἐξωτερικὸ τῶν τετραδίων· δηλ. τὸ recto τοῦ φ. 1 καὶ τὸ verso τοῦ φ. 8 δείχνουν τὴ μαλακὴ ὄψη (καὶ ἐπομένως τὸ φ. 1^ν - 2^Γ τὴ σκληρὴ τρίγινη) κ.ο.κ. Ἡ, ἀλλιῶς, τὴ σάρκινη ἐπιφάνεια δείχνουν τὰ φύλλα 1, 3, 5, 7 καὶ τὴν τρίγινη τὰ φύλλα 2, 4, 6, 8 τοῦ τετραδίου. Ἔτσι διευκολύνεται σὲ κάθε τετράδιον ἡ ἀνασύστασις.

Ἡ δὴλωση τῶν ἀριθμῶν τῶν τετραδίων μᾶς ἐπιτρέπει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς μιὰ πρώτη διαπίστωση· πὼς ἡ ἐρμηνεία στὸν Λουκᾶ (φφ. 1-7, τετρ. νς' - νς') ἐρχόταν στὸν κώδικα ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία στὸν Ἰωάννη (φφ. 8 - 24: λε' - λθ') — πράγμα ἄλλωστε ὄχι ἀσυνήθιστο. Ἀπὸ τὸ χφ ἐξέπεσαν τὰ πρῶτα 34 τετράδια, καθὼς καὶ 13 ἄλλα (μα' - νγ'), πού θὰ περιείχαν τὸ τέλος τῆς ἐρμηνείας τοῦ Ἰωάννη καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ Λουκᾶ. Πόσα τετράδια λείπουν ἀπὸ τὸ τέλος δὲν εἶναι ἐπίσης δύσκολο νὰ τὸ υπολογίσουμε: τὸ κεφ. 23, 17 (φ. 7) βρίσκεται κοντὰ στὸ τέλος τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Λουκᾶ (24, 53), θ' ἀκολουθοῦσε ἐπομένως ἕνα ἀκόμα ἢ τὸ πολὺ δύο τετράδια· ὁ κώδικας ὀλόκληρος θὰ ἦταν ἀρκετὰ ὀγκώδης, μετὰ 472 περίπου φύλλα (57 σημερινὰ τετράδια 1·2 = 59 x 8)¹.

Ἐὰν 24 μεμονωμένα φύλλα πού μᾶς ἐσώθησαν ἀπ' αὐτὸν τὸν μεγάλο κώδικα διαμοιράζονται στὰ τετράδια κατὰ τὸν τρόπο πού δείχνει ὁ ἀκόλουθος πίνακας. (Στὴ δεύτερη στήλη, μετὰ τις συνδέσεις ἀριστερὰ δηλώνονται τὰ δίφυλλα—π.χ. τὰ φφ. 8/9 τοῦ λε' τετραδίου εἶναι ἕνα ἐνιαῖο δίφυλλο, πού ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο καὶ τὸ τελευταῖο φύλλον τοῦ τετραδίου. Στὴν τρίτη στήλη, τὰ φ. 8, φ. 9, κ.ο.κ. δηλώνουν τὴ σημερινὴ ἀριθμηση πού ἔδωσα στὰ φύλλα· μετὰ ὄρθιες ἀγκύλες δηλώνονται τὰ χάσματα: [6 φφ] = χάσμα ἕξι φύλλων. Οἱ ἐκθέτες σ· δηλώνουν τὸ σάρκινον ἢ τρίγινον recto τῶν φύλλων. Ἐξέως, στὸ περιεχόμενον, οἱ συνδετικὲς γραμμὲς δεξιὰ δηλώνουν συνέχεια περιεχομένου (ἔλλειψη χάσματος).

1. Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον νὰ διαπιστωθῆ μήπως ὀλόκληρος ὁ κώδικας ἢ μεμονωμένα φύλλα του βρίσκονται σὲ ἄλλες βιβλιοθήκες.

Τετράδια	φύλλα τετραδίου	φύλλα χειρογράφου	δήλωση τετραδίου	Περιεχόμενα (εξακριβωθῶς χωρὶς)
α) Ἑρμηνεῖα Ἰωάννου				
λε'	$\left. \begin{array}{c} 1 \\ 2 \\ 3 \\ 4 \\ 5 \\ 6 \\ 7 \\ 8 \end{array} \right\}$	φ. 8	r ^o λε'	Ἰω. 13, 17-22
		[6 φφ]		
		φ. 9	v ^o λε'	» 14, 15-17
λς'	$\left\{ \begin{array}{c} 1 \\ 2 \\ 3 \\ 4 \\ 5 \\ 6 \\ 7 \\ 8 \end{array} \right.$	φ. 13 ^σ [1 φ]	r ^o λ[ς']	» 14, 18-20
		φ. 10 ^σ		» 14, 25-27
		φ. 11 ^τ		» 14, 28-31
		φ. 12 ^σ		» 15, 1-6
		[2 φφ]		
		φ. 14	»	» 15, 20-27
[λζ']	$\left. \begin{array}{c} 1 \\ 2 \\ 3 \\ 4 \\ 5 \\ 6 \\ 7 \\ 8 \end{array} \right\}$	[3 φφ]		
		φ. 15		» 16, 16-22
		φ. 16		» 16, 23-24
		[3 φφ]		
λη'	$\left\{ \begin{array}{c} 1 \\ 2 \\ 3 \\ 4 \\ 5 \\ 6 \\ 7 \\ 8 \end{array} \right.$	φ. 18	»	» 17, 11-13
		[1 φ]		
		φ. 17 ^σ		» 17, 22-26
		[2 φφ]		
		φ. 20 ^τ		» 18, 12-13
		[1 φ]		
		φ. 19	v ^o λη'	» 18, 28-32
λθ'	$\left\{ \begin{array}{c} 1 \\ 2 \\ 2 \\ 3 \\ 4 \\ 5 \\ 6 \\ 7 \\ 8 \end{array} \right.$	φ. 21	r ^o λθ'	» 18, 33-39
		[6 φφ]		
		φ. 22	»	» 19, 28-30

1. Δὲν διακρίνεται δήλωση τετραδίου.

Τετράδιον	φύλλα τετραδίου	φύλλα χειρογράφου	δήλωση τετραδίου	Περιεχόμενα (εξαγωγικά χωρία)
[μ']	1			
	2	[2 φφ]		
	3	φ. 23 ^σ		'Ιω. 20, 1-8
	4	[2 φφ]		
	5			
	6	φ. 24 ^τ		» 20, 24-29
	7			
	8	[2 φφ]		

[χάσμα τετρ. μα' - νγ']

β) 'Ερμηνεία Λουκᾶ

[νδ']	1			
	2			
	3	φ. 1 ^σ		Λκ. 18, 9-14
	4	φ. 2 ^τ		
	5	φ. 3 ^σ		Λκ. 18, 15-23
	6			
	7			
	8			
[νε']		φ. 4 ¹		Λκ. 20, 9-16
νε'	1	φ. 5	ν ⁰ νς'	Λκ. 20,41 - 21,4
	2	[6 φφ]		
	3			
	4			
	5			
	6			
	7			
	8	φ. 6	ν ⁰ νς'	» 22, 20-25
νζ'	1-7	[7 φφ]		
	8	φ. 7	ν ⁰ νς'	» 23, 6-17

"Όλα τὰ φύλλα εἶχαν χρησιμοποιηθῆ ὡς παράφυλλα κατὰ τὴν στάχωση ἄλλων χειρογράφων (ἢ ἐντύπων), καὶ ἀσφαλῶς ὁ ἴδιος ὁ Βρόντης θὰ τὰ ἀπέσπασε ἀπὸ τὴν στάχωση, γιὰ νὰ τὰ περισώσει. Τὰ ἔχνη ἀπὸ τὴν χρησιμοποίησιν αὐτῆ εἶναι φανερά, καὶ ἰδιαιτέρα στὰ δίφυλλα, ὅπου σὲ ὅλα (χωρὶς ἐξαίρεσιν) φαίνονται ἀποτυπωμένα γύρω γύρω τὰ ἔχνη ἀπὸ τὸ δέριμα ποῦ ἦταν γυρισμένο καὶ κολλημένο στὴν ἐσωτερικὴ πινακίδα τῆς σταχώσεως· φυσικὰ τὰ ἔχνη διακρίνονται μόνο στὸ ἕνα

1. Ἐνῆκει κάπου μέσα στὸ νε' τετράδιον, ἀλλὰ ποῦ ἀκριβῶς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξακριβωθῆ.

φύλλο τοῦ διφύλλου (αὐτὸ ποὺ θὰ χρησίμευε ὡς παράφυλλο σταχώσεως) καὶ ζωηρότερα στὴ μιὰ πλευρὰ τοῦ φύλλου, αὐτὴ ἀκριβῶς ποὺ θὰ ἦταν κολλημένη στὴν πινακίδα τῆς σταχώσεως· τὸ ἄλλο φύλλο τοῦ διφύλλου δὲν ἔχει ἔχνη (χρησίμευε ὡς κανονικὸ παράφυλλο)· ἐπίσης δὲν παρουσιάζουν ἔχνη τὰ τέσσερα μονόφυλλα (φφ. 1, 4, 7, 10—βλ. παραπάνω), ποὺ θὰ ἦταν κι αὐτὰ κανονικὰ παράφυλλα (ὄχι δηλ. παράφυλλα σταχώσεως). Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ἀπὸ δέκα συνολικὰ δίφυλλα, τὰ πέντε (2/3, 5/6, 8/9, 13/14, 18/19) παρουσιάζουν τὰ πιὸ ἔντονα ἔχνη στὸ recto τοῦ πρώτου φύλλου, ἐνῶ τὰ ἄλλα πέντε τὰ παρουσιάζουν στὸ verso τοῦ δευτέρου φύλλου. Αὐτὸ σημαίνει, νομίζω, πὼς τὰ πέντε πρώτα χρησιμοποιήθηκαν ὡς παράφυλλα ἀρχῆς, καὶ τὰ ὑπόλοιπα ὡς παράφυλλα τέλους, καὶ ὅτι ὁ σταχωτὴς τὰ χρησιμοποίησε χωρὶς νὰ τὰ ἀντιστρέψῃ. Καὶ ἓνα ἄλλο ἀκόμα πιθανὸ συμπέρασμα: πὼς τὰ δέκα τουλάχιστον δίφυλλα (20 φύλλα) εἶχαν χρησιμοποιηθῆ ὡς παράφυλλα σὲ πέντε βιβλία. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι τὰ φύλλα φαίνεται νὰ ἔχουν διατηρήσει ὅλα τὶς ἀρχικὲς τους διαστάσεις. Καὶ μιὰ ἄλλη λεπτομέρεια: σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ φύλλα σώζονται ἀκόμα κολλημένα ὑπολείμματα ἀπὸ ἔντυπα (παλαιότυπα), πράγμα ποὺ πιθανὸν νὰ σημαίνει ὅτι ἡ πινακίδα τῆς σταχώσεως δὲν ἦταν ἀπὸ ξύλο, ἀλλὰ ἀπὸ χαρτόνι σχηματισμένο μὲ τὴ συγκόλληση (ὅπως γίνεταί συνήθως) ἔντυπων φύλλων¹.

2. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων σπαράγματα, περγαμηνὰ καὶ χάρτινα, ποὺ περιέχει ἢ μικρὴ συλλογὴ, τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον ἴσως εἶναι ἓνα δίφυλλο χάρτινο, ποὺ περιέχει στίχους ἀπὸ δημῶδες κείμενο. Ἀρχ. Ὁ Διομήδης λέγει τον κύρης μου εἰς πολλὰ ἔτη. Εἶναι φανερὸ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν γνωστὸ «Πόλεμο τῆς Τρωάδος», ποὺ μᾶς ἔχει παραδοθῆ σὲ πολλὰ χειρόγραφα. Στὸ σπάραγμα μᾶς οἱ στίχοι εἶναι γραμμένοι καταλογάδην καὶ ὑπάρχουν ποῦ καὶ ποῦ ἐνδιάμεσοι τίτλοι ἐρυθρόγραφοι, ὅπως καὶ μερικὰ ἐρυθρόγραφα ἀρχικά. Σὲ ὅλες τὶς σελίδες ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρώτη (32 στίχοι κειμένου) ἔχουν ἀφεθῆ κενὰ γιὰ νὰ προστεθοῦν εἰκονογραφίες². ἔτσι, στὸ φ. 1^v ἔχουν γραφτῆ στὴ μέση περίπου 4 μόνο στίχοι³, στὸ φ. 2 (βλ. Πίν. 2) 10 στίχοι ἐπάνω καὶ 4 κάτω καὶ ὅλο τὸ ὑπόλοιπο ἔχει ἀφεθῆ κενό, ἐνῶ στὸ φ. 2^r ἔχουν γραφτῆ μόνο ἐπάνω 13 στίχοι. Τὸ κείμενο συνεχίζεται χωρὶς

1. Περισσότερα τέτοια ὑπολείμματα διατηροῦσε τὸ φ. 13· τὰ ἀπομάκρυνε, ἀφοῦ προηγουμένως ἐφωτογράφησε τὸ φύλλο στὴν ἀρχικὴ του κατάστασι.

2. Λεπτομέρεια ποὺ τὴ συνκντούμε καὶ σὲ ἄλλα χφφ τοῦ ποιήματος.

3. Καὶ ἐδῶ καὶ περὶ τὸ ἐννοῶ στίχους κειμένου (ἀράδες) καὶ ὄχι στίχους τοῦ ποιήματος.

χάσμα από τὸ verso τοῦ φ. 1 στὸ recto τοῦ φ. 2, τὸ δίφυλλο εἶναι λοιπὸν τὸ μεσαῖο δίφυλλο ἐνὸς τετραδίου. Στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ φ. 1 καὶ 2 (recto), μὲ τὸ πρῶτο (;) χέρι, ἀρίθμηση: *ι', ια'*. (Στὸ φ. 2 ὁ ἀριθμὸς ἴσως νὰ εἶναι καὶ *να'*, στὸ φ. 1 ὅμως φαίνεται καθαρὰ *ι'*. Τὸ κείμενο — βλ. παρακάτω, σ. 230 — δὲν εἶναι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου, καὶ γι' αὐτὸ ἀποκλείεται τὰ δύο φύλλα νὰ ἦταν τὰ ἀρχικά φφ. 11 καὶ 12 τοῦ χφ).

Ἡ γραφὴ εἶναι ἀρκετὰ ἐπιμελημένη, τὸ χαρτὶ ψιλόν, μὲ πολὺ πυκνὸς ὑδάτινες γραμμές· παρουσιάζει καὶ ὑδατόσημο: ἡμισέληνο, ὅπως Briquet 5238 [= 1508] ἢ 5239 [= 1511-16]. Ἐπομένως τὸ χφ, ἀπὸ ὅπου ἀποσπάστηκε τὸ δίφυλλο, χρονολογεῖται μὲ ἀσφάλεια στὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰώνα. Γιὰ τὸ δίφυλλο κἀνω εἰδικὸ λόγο ἄλλοῦ (βλ. ἐδῶ παρακάτω, σ. 999-999).

3. Ὑπάρχουν ἀκόμα καὶ μερικὰ ἄλλα σπαράγματα, περγαμηνὰ καὶ χάρτινα:

α) Περγ., 2 μεμονωμένα φύλλα, γραφὴ στρογγυλὴ, πολὺ ἐπιμελημένη, 2 στῆλες, 31 στίχοι, 11. αἰ. Φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ συνεχὲς κείμενο (δὲν ὑπάρχει χάσμα ἀπὸ τὸ φ. 1^v στὸ φ. 2^r) — ἴσως ἀγιογραφικὸ¹. Τὰ φύλλα εἶχαν προφανῶς χρησιμοποιηθῆ ὡς ἐπένδυση ἐνὸς ἢ δύο τευχῶν, γι' αὐτὸ καὶ ἔχουν καταστραφῆ ἐγκαρσίως στὴ μέση (στὸ σημεῖο δηλ. τῆς ράχης) καὶ ἔχουν σχεδὸν ἀποκοπῆ σὲ δύο τεμάχια (ποὺ ἔχουν συρραφῆ σήμερα πρόχειρα μὲ κλωστή). Τὰ φύλλα βρῖσκονται σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση, καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο σὲ πολλὰ σημεῖα τὸ κείμενο εἶναι τελειῶς ἀδιάγνωστο, ἰδίως στὸ recto τῶν δύο φύλλων (ποὺ θ' ἀποτελοῦσαν τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς ἐπενδύσεως).

β) Μικρὸ τμῆμα (ἀπόκομμα) περγαμηνοῦ φύλλου, ἀπὸ χειρόγραφο λειτουργικόν, 14. αἰ. (περιέχει εὐχὴ).

γ) Χάρτινο φύλλο, σχ. 4^ο, δίστηλο, στ. 34, ἀρχ. 15. αἰ. Σπάραγμα ἀπὸ Συναξάριο (21 - 22 Φεβρουαρίου): περιέχονται: στὸ 1^ο μνήμη Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Κπόλεως τοῦ ἀπὸ σχολαστικῶν καὶ ἀρχιεπ. Ἱεροσολύμων Ζαχαρίου καὶ ἀγίας μάρτυρος Ἀνθούσης καὶ τῶν δύο οἰκετῶν αὐτῆς, τῆ αὐτῆς ἡμέρας μνήμη Γεωργίου ἀρχιεπ. Ἀμάστριδος τοῦ θαυματουργοῦ, φ. 1^v μνηι τῷ αὐτῷ κβ', μνήμη εὐρέσεως λειψάνων τῶν ἀγίων τῶν ἐν τοῖς Εὐγενίου. Ἡ γραφὴ μᾶλλον ἀμελής, πολλὰς ἀνορθο-

1. Ὁ πατήρ Jacques Noret, στὸν ὁποῖον ἀπευθύνθηκα, εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ ἐρευνήσῃ καὶ νὰ ἐξικριβώσῃ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν μεταφραστικὸ βίβιο τοῦ ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Ἑλεήμονος (B II G. 888), καὶ εἰδικὰ γιὰ τὸ ἀπόσπασμα P. G. 114, 929 D8 — 936 C8. Τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ.

γραφίες. Τὸ χαρτί, μὲ πολὺ πυκνὲς ὑδάτινες γραμμές, παρουσιάζει ὑδατόσημα: ἄνθος, ὅπως Briquet ἀρ. 6688 (ἔτ. 1401).

δ) Δύο ἄλλα χάρτινα φύλλα, ἓνα μὲ ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀνάγνωσι τῶν εὐαγγελίων (*Χρῆ γινώσκειν* κτλ.), σχ. 4^ο, 16. αἰ., καὶ ἓνα ἄλλο ἀπὸ Μηναῖο, σχ. 8^ο, 16. αἰ.

2. ΣΥΛΛΟΓΗ ΜΟΥΣΙΚΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ B. ΓΙΑΝΝΑΚΗ

Ὁ φίλος ἀρχιτέκτων κ. Βασίλειος Ν. Γιαννάκης (ὀδὸς Καλλισπέρη 24, Ἀθήνα), γνώστης ἀριστος τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, ποὺ τὴν ἀγαπᾷ καὶ τὴν καλλιεργεῖ μὲ πίστη καὶ ἀφοσίωσι, εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ δείξῃ τέσσερα μουσικὰ χειρόγραφα ποὺ ἔχει συγκεντρώσει στὴν ἰδιωτικὴ του συλλογῇ. Εἶναι ὅλα μεταγενέστερα, τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 18ου αἰῶνα, ἀλλὰ δὲν παύουν γι' αὐτὸ νὰ εἶναι ἐνδιαφέροντα γιὰ ὅσους ἀσχολοῦνται μὲ τὴ βυζαντινὴ μουσικὴ. Τὸν παρακάλεσα νὰ καταρτίσῃ ἓναν σύντομο κατάλογο, τὸν ὁποῖο καὶ δημοσιεύω παρακάτω, ἐπιθεωρημένον ἀπὸ ἐμένα στὶς παλαιογραφικὰς λεπτομέρειες καὶ προσαρμοσμένον στὸ σχῆμα ποὺ ἀκολουθῶ γιὰ τὶς περιγραφὰς τῶν χειρογράφων.

1. Χάρτ. 15 × 10,5 φφ. 157 στ. 11 (22) - 13(26) β' ἡμ. 18.αἰ.

Ἀνθολογία Στιχηραρίου (χερουβικῶν καὶ κοινωνικῶν).

φ. 1 «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἀγίῳ τῶν κατ' ἤχον χερουβικῶν, τὰ παρόντα ποίημα κὺρ Χρυσάφου τοῦ νέου, καὶ πρωτοψάλτου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας».

φ. 15 *Μπαλασίου ἱερέως*, χερουβικά κατ' ἤχον.

φ. 30 *Χρυσάφου τοῦ νέου*, κατ' ἤχον κοινωνικά.

φ. 40 *Μπαλασίου ἱερέως*, κοινωνικά.

φ. 50 *Πέτρου Λαμπαδαρίου*, Ἀρχὴ τῶν κατ' ἤχον χερουβικῶν καὶ κοινωνικῶν ὕμνων.

φ. 82 *Τοῦ αὐτοῦ*, Ἀρχὴ καὶ τῶν κατ' ἤχον κοινωνικῶν ὕμνων.

φ. 99 *Κοινωνικά τῆς ὅλης ἐβδομάδος καὶ εἰς τὰς ἑορτάς*.

φ. 133 *Κατ' ἤχον τιμιωτέραι*.

φ. 137 *Καλλίστου ἱερομονάχου*, χερουβικά καὶ κοινωνικά.

φ. 144 «*Τρισάγιον σύντομον, εἰς τὴν εἴσοδον τοῦ τιμίου σταυροῦ*».

φ. 145 *Ἀντωνίου ἱερέως καὶ οἰκονόμου*, σύντομα χερουβικά κατ' ἤχον.

Α. Δὲν ἀριθμοῦνται τετράδια. Δύο γραφεῖς : διὰ χ¹ τὰ φφ. 1 - 13, 33 - 49, γρῆφὴ ἐπιμελημένη, εὐανάγνωστος· διὰ χ² τὰ φφ. 14 - 33, 50 - 130, 133 - 156, γρῆφὴ

ὀλιγώτερον ἐπιμελημένη, μᾶλλον δυσανάγνωστος. Τὰ φφ. 131 - 132, 157 - τέλους ἄγραφα. Ἐρυθρογραφία. Κατάστασις καλή. Στάχωςις χαρτονίνη - δερματίνη ἀπλή.

2. Χάρτ. 17 × 11 φφ. 126 στ. 10 (20) β' ἡμ. 18 αί.

Ἀναστασιματάριον («ἀργόν»)

φ. 1 - 8 Θεωρία περὶ τῶν σημείων τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς.

φ. 9 Κεκραγάρια κατ' ἦχον.

φ. 112 Τὰ ἕνδεκα ἑωθινά.

4. Γραφή λίαν καλλιγραφική. Πλουσία ἐρυθρογραφία. Κομψά πεποικιλμένα καὶ πολύχρωμα ἀρχικά καὶ ἐπίτιτλα. Παράφυλλα ἄγραφα ἐν ἀρχῇ καὶ ἐν τέλει. Στάχωςις χαρτονίνη - δερματίνη μετὰ χαραγμάτων.

3. Χάρτ. 17 × 14,5 φφ. 148 στ. 11 (22) β' ἡμ. 18 αί.

Ἀνθολογία (ὄρθρου).

φ. 1 «Ἀνθολογία παρὰ διαφόρων νέων ποιητῶν συντεθεῖσα. Τὸ παρὸν ψάλλεται εἰς τὰς ἀγρυπνίας· σύνθεσις κὺρ Πέτρον Λαμπαδαρίου».

φ. 11 «Κεκραγάρια κατ' ἦχον παλαιά, ἐξηγήθησαν δὲ παρὰ κὺρ Πέτρον τοῦ Λαμπαδαρίου».

φ. 28 «Ἔτερα κατ' ἦχον κεκραγάρια σύντομα τοῦ αὐτοῦ κὺρ Πέτρον σύνθεσις».

φ. 32 «Εἰς τὰς Κυριακὰς μετὰ τὸν Τριαδικὸν κανόνα· τοῦ αὐτοῦ κὺρ Πέτρον σύνθεσις».

φ. 33 «Τὸ παρὸν ψάλλεται εἰς τὰς ἑορτὰς τῆς Θεοτόκου· σύνθεσις κὺρ Πέτρον Μπερεκέτη».

φ. 39 «Πολυέλεος συνοπτικὸς κὺρ Ἰωάννου Πρωτοψάλτου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας».

φ. 49 «Ἄλλος πολυέλεος κὺρ Δανιὴλ Πρωτοψάλτου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας».

φ. 62 «Ἄλλος πολυέλεος κὺρ Πέτρον τοῦ Λαμπαδαρίου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας».

φ. 75 «Ἄλλοι τοῦ αὐτοῦ κὺρ Πέτρον».

φ. 86 Πασαπνοάρια Ἰωάννου Πρωτοψάλτου καὶ Πέτρον Λαμπαδαρίου.

φ. 108 «Μετὰ τὸ ἑωθινὸν εὐαγγέλιον ψάλλεται τὸ παρὸν· κὺρ Πέτρον Λαμπαδαρίου».

φ. 110 Τιμιωτέραι ἀργαὶ τοῦ αὐτοῦ.

φ. 112 Δοξολογία κὺρ Ἰωάννου Πρωτοψάλτου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας.

φ. 119 Ἐτέρα κὺρ *Δανιὴλ Πρωτοφάλτου* τῆς μεγάλης ἐκκλησίας.
 φ. 122 «Ἐτέρα τοῦ μακαρίτου *Πέτρου Λαμπαδαρίου*» (βλ. *B.*).
 φ. 137 Τρισάγιον τοῦ σταυροῦ, καὶ φ. 140 τρισάγιον νεκρώσιμον, ἐξηγηθέντα παρὰ *Πέτρου Λαμπαδαρίου*.

φ. 143 «Κὺρ Ἰωάννου τοῦ Κουκουζέλου, ὅπερ ἐξηγήθη παρὰ τοῦ αὐτοῦ *Λαμπαδαρίου Πέτρου*».

φ. 147 «Εἰς φήμην ἀρχιερέως· ἐξηγηθὲν ἐκ τοῦ παλαιοῦ παρὰ τοῦ αὐτοῦ *Πέτρου Λαμπαδαρίου*». Ἔπονται πολυχρόνια.

φ. 148 Τέλος τοῦ ὄρθρου.

A. Δὲν ἀριθμοῦνται τετράδια. Χεὶρ ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τοῦ ἀρ. 2. Γραφὴ ἐπιμελημένη, εὐανάγνωστος. Στάχσις νεωτερικὴ (δέρμα κόκκινον) μετὰ ἐντύπων κοσμημάτων καὶ παραστάσεων (ἐν τῷ μέσῳ τοῦ προσθίου ἐξωφύλλου Σταύρωσις).

B. Ἡ μνεία ἐν φ. 122 τοῦ Πέτρου Λαμπαδαρίου ὡς «μακαρίτου» δηλοῖ ὅτι τὸ χφ ἐγράφη μετὰ τὸ 1777, ἔτος τοῦ θανάτου αὐτοῦ.

4. Χάρτ. 18 × 13 φφ. 80 στ. 11 (22) ἔτ. 1789

Ἄναστασιματάριον («σύντομον»).

φ. 1 «Ἄναστασιματάριον ἐκκλησιαστικὸν συντεθὲν παρὰ τοῦ μουσικολογιωτάτου διδασκάλου κὺρ *Πέτρου Πελοποννησίου*, λαμπαδαρίου τῆς τοῦ Χριστοῦ μεγάλης Ἐκκλησίας».

A. Δὲν ἀριθμοῦνται τετράδια. Γραφὴ ἐπιμελής, οὐχὶ ἰδιαιτέρως ἐμπείρου χειρός. Ἐρυθρογραφία. Στάχσις νεωτερικὴ μετὰ χαραγμάτων.

B. Τὸ παρὸν ἀναστασιματάριον εἴληφε πέρας διὰ χειρὸς ἐμοῦ *Νικολάου παπ(α) Ἰωάννου*. Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αψπθ' ἀγούστου ις' [1789].

Bβ. (ἐν πφ. I): ἐτούτη ἡ ψαλτικὴ ὑπάρχει εἶναι τοῦ Ἰωάννη τοῦ *Νικολάου τοῦ οἰκονόμου* . . . [Οὗτος εἶναι προφανῶς ὁ υἱὸς τοῦ βιβλιογράφου].

ΑΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ